

مرکز جهانی علوم اسلامی

مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته فقه و معارف اسلامی

موضوع:

نقد و بررسی دیدگاه اقبال درباره وحی و تجربه دینی

استاد راهنما:

حجة الاسلام و المسلمین دکتر هادی صادقی

استاد مشاور:

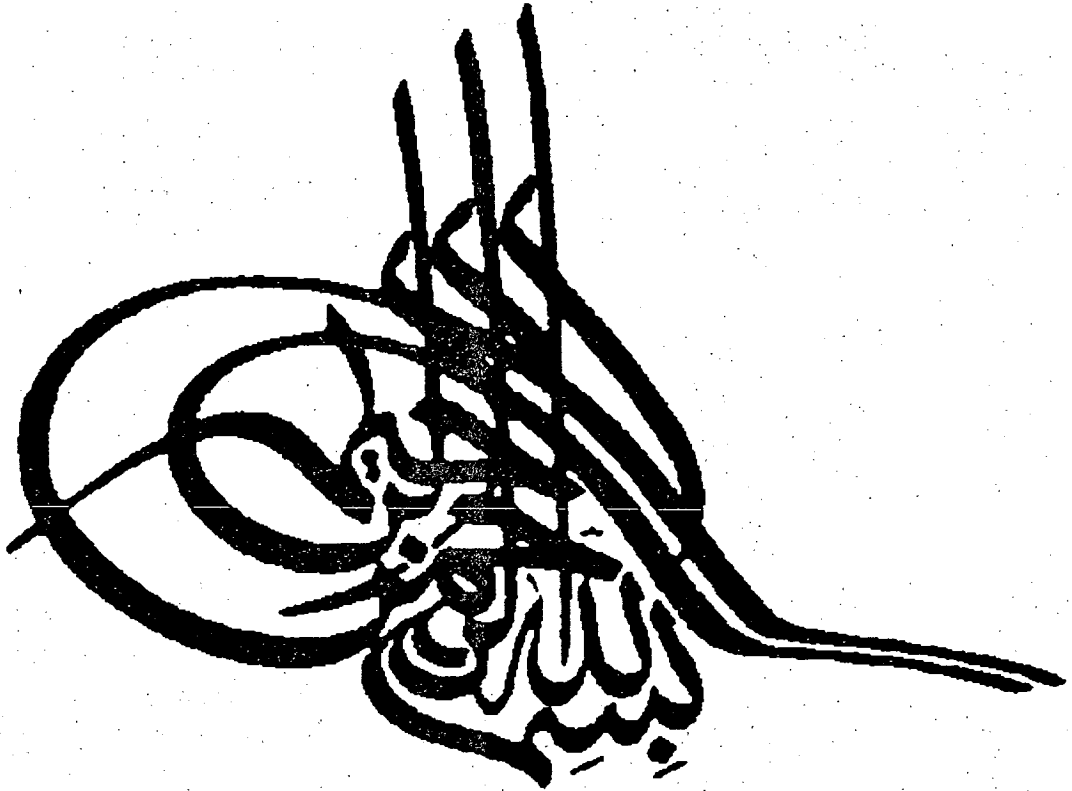
حجة الاسلام و المسلمین ابو الفضل روحی

دانش پژوه:

علیشاه حسینی

سال ۱۳۸۳

کتابخانه جامع مرکز جهانی علوم اسلامی
شماره ثبت: ۷۵۴
تاریخ ثبت:

تقدیم

پدرم، اولین آموزگاری است که چشمانم را با کتاب و
دستانم را با قلم آشنا کرد و ارزش علم و آموختن آن را
در ذهن و ضمیرم نهادینه ساخت. و مادرم؛ کسی که
سالها محنت فراق و دوری‌ام را به‌جان خریده است و
وجودم برایش همه رنج بوده است و وجودش برایم همه
امید و دلگرمی. این کمینه را به آن دو عزیز تقدیم می‌کنم.

سپاس‌گزاری

به انجام رسیدن این رساله را مدیون الطاف بیکران الهی، و عنایات صاحب عصر (عج) و همه فرهیختگانی هستم که به انحای گوناگون بنده را راهنمایی، دستگیری و تشویق کردند. از مسئولین زحمتکش و دلسوز مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی و مرکز جهانی علوم اسلامی، که صادقانه در تلاشند تا زمینه‌های رشد و موفقیت طلاب را فراهم نمایند و پدید آوردن بستر پایان‌نامه نویسی و ارایه تحقیق یکی از خدمات ارزشمند آنان است، کمال امتنان و سپاس‌گزاری را دارم و توفیقات روز افزون همه را در راه پیشبرد آرمان‌های مقدس انبیا و اولیای الهی، از خداوند متعال خواهانم.

شایسته و بلکه بایسته است از دو استاد بزرگوار که در واقع دوبرال پرواز من به سمت شکوفایی و رشد قدرت تحلیل و نویسندگی بودند، سپاس‌گزاری نموده احترامات خالصانه‌ام را نثارشان کنم؛ اساتید محترم راهنما و مشاور حجج اسلام آقای دکتر هادی صادقی و آقای ابوالفضل روحی که هرکدام به سهم خود مشوق بنده در این راه بودند و همواره ارشادات علمی و نکته سنجی‌های‌شان، چراغ راه ما بوده است.

در پایان، از همه بزرگان دیگری که به صورت‌های مستقیم و غیر مستقیم درگیر این کار بودند تشکر می‌کنم. خصوصاً زحمات‌ها و رنجهای همسر مهربانم را ارج می‌گذارم.

چکیده

هدف اصلی در این تحقیق، یافتن پاسخ برای این پرسش است که چه نسبتی میان وحی الهی و تجربه دینی که اقبال آن را به مثابه منبع و منشأ دین می‌داند، وجود دارد و آیا می‌توان وحی الهی را تجربه دینی پیامبر تلقی کرد؟

برای یافتن پاسخ سؤال فوق، نیازمند آن بودیم که وحی الهی و حقیقت و ویژگی‌های آن را در فرهنگ قرآنی بشناسیم، تجربه دینی را با توجه به خاستگاه آن مورد بازکاوی قرار دهیم و نیز دیدگاه اقبال را در باره وحی، تجربه دینی و نسبت آن‌ها تبیین نموده، زمینه‌ها و علل نگرش تجربی وی به دین و وحی را دقیقاً شناسایی کنیم. لذا این بحث را طی پنج فصل پی‌گرفته‌ایم:

در فصل اول، مفهوم شناسی مسأله، پیشینه، ضرورت، اهداف، و فرضیه‌های تحقیق بیان شده‌اند. در فصل دوم، به تبیین حقیقت وحی از دیدگاه قرآن کریم و روایات پرداخته‌ایم. در فصل سوم، بحث تجربه دینی را در فرهنگ غرب و در دامان زادگاه و خاستگاه آن مورد مطالعه قرار داده‌ایم. در این فصل، مباحثی چون عوامل پیدایش تجربه دینی، مباحث، نظریات و ابعاد مسأله با استفاده از منابع موجود در این زمینه، بازگو شده‌اند. فصل چهارم به تبیین و تحلیل دیدگاه‌ها و نظرات اقبال لاهوری درباره وحی، تجربه دینی و نسبت میان آن‌ها، با استفاده از اثر وی با عنوان "احیای فکری دینی در اسلام" پرداخته است. در نهایت، فصل پنجم به تحلیل و نقد و بررسی دیدگاه‌های اقبال اختصاص یافته است. در این فصل، محورهای اصلی دیدگاه‌های اقبال طی سه بخش جداگانه مورد نقد و بررسی قرار گرفته‌اند: در بخش اول، مبانی معرفت‌شناسی اقبال نقد و بررسی شده‌اند. در بخش دوم معرفت‌شناسی تجربه دینی مورد ارزشیابی قرار گرفته است و بالاخره در بخش آخر، نگرش تجربی اقبال به وحی و دین نقد و نقض شده است.

در نتیجه این تحقیق، فرضیه‌های زیر به اثبات رسیده‌اند:

۱. وحی منشأ الهی و آسمانی دارد و قابل تقلیل و تحلیل به تجربه دینی صرف

نمی‌باشد.

۲. نگرش تجربی به دین در مسیحیت بر اساس ضرورت‌ها و مسایلی پدید آمد که در

عالم اسلام جایگاهی ندارد.

فهرست مطالب

۲	فصل اول: کلیات
۲	۱- تبیین مسأله
۳	۲- تعریف وازگان کلیدی
۶	۳- ضرورت تحقیق
۸	۴- پیشینه تحقیق
۹	۵- نوع، روش و قلمرو تحقیق
۱۰	۶- سؤال‌های اصلی و فرعی
۱۱	۷- اهداف تحقیق
۱۱	۸- فرضیه‌ها
۱۲	فصل دوم: تبیین حقیقت وحی از دیدگاه قرآن کریم و روایات
۱۴	بخش اول: وحی و تفسیرهای انسانی
۱۴	۱- شناخت پذیری وحی
۱۵	۲- وحی و نگرش‌های انسانی
۱۵	۲-۱- نگرش فلاسفه
۱۶	۲-۲- نگرش عرفا
۱۷	۲-۳- تفسیر روان‌شناسانه از وحی
۱۸	۲-۴- نگرش جامعه‌شناسانه به وحی (انبیوخ اجتماعی)
۱۸	۲-۵- نگرش تجربی به وحی
۱۹	۲-۶- نقد نگرش فلسفی به وحی
۲۰	۲-۷- نارسایی‌های نگرش مکاشفه‌گرایانه به وحی
۲۱	۲-۸- نقد نگرش جامعه‌شناسانه و روان‌شناسانه به وحی
۲۳	بخش دوم: تبیین سرشت وحی از دیدگاه قرآن کریم و روایات
۲۳	۱- مفهوم‌شناسی وحی
۲۳	۱-۱- مفهوم لغوی وحی
۲۴	۱-۲- وحی در قرآن و روایات
۲۵	۱- تقدیر و تدبیر عام نظام هستی
۲۵	۲- هدایت غریزی
۲۵	۳- الهام و القاء در قلب
۲۶	۴- اشاره
۲۶	۵- ارتباط ویژه خداوند با پیامبران (وحی رسالی)
۲۸	۲-۱- معنی اصطلاحی وحی

۲۹	۲- اقسام وحی و گونه‌های تکلیم خداوند با انسان
۳۰	۲-۱- وحی مستقیم
۳۱	۲-۲- وحی به واسطه فرشته
۳۱	۲-۳- وحی از پشت حجاب
۳۲	۲- ویژگی‌های وحی
۳۲	۳-۱- منشأ الهی داشتن وحی
۳۴	۳-۲- غیر ارادی بودن وحی
۳۴	۳-۳- مصونیت وحی در مراحل مختلف (تلقی، حفظ و ابلاغ)
۳۵	۳-۴- هم سطح نبودن معارف قرآن با فرهنگ عصر نزول
۳۷	۳-۵- وجود واسطه در گرفتن پیام
۳۸	۳-۶- نزول لفظ و معنی
۴۰	۴- خلاصه و جمع بندی مطالب فصل
۴۴	فصل سوم: تبیین دیدگاه تجربه دینی
۴۴	۱- تعریف و تحدید
۴۴	۱-۱- واژه "تجربه"، "دین" و "تجربه دینی"
۴۹	۱-۲- تجربه دینی و تجربه عرفانی
۵۰	۱-۳- تجربه دینی و بصیرت دینی
۵۱	۱-۴- تجربه دینی و اعمال خارق العاده
۵۱	۱-۵- تجربه دینی و تجربه‌گرایی دینی
۵۲	۲- جایگاه بحث "تجربه دینی" در مباحث دین‌پژوهی مدرن
۵۲	۲-۱- روان‌شناسی دین
۵۲	۲-۲- پدیدارشناسی دینی
۵۴	۲-۳- معرفت‌شناسی دین
۵۴	۲-۴- فلسفه دین
۵۶	۳- ابعاد تجربه دینی
۵۶	۳-۱- بعد روان‌شناختی
۵۶	۳-۲- بعد پدیدارشناختی
۵۷	۳-۳- بعد معرفت‌شناختی
۵۷	۳-۴- بعد فلسفی
۵۷	۴- قلمرو بحث تجربه دینی
۵۷	۴-۱- وحی
۵۹	۴-۲- ایمان
۶۰	۴-۳- دین

۶۰	۵: عوامل و زمینه‌های پیدایش تجربه‌گرایی دینی
۶۱	۵-۱: مخالفت با الهیات طبیعی
۶۲	۵-۲: تحویل‌گرایی کانت
۶۲	۵-۳: تعارض علم و دین
۶۳	۵-۴: نهضت رمانتیک
۶۳	۵-۵: نقادی کتاب مقدس
۶۴	۶: ماهیت و حقیقت تجربه دینی
۶۵	۶-۱: نظریه احساس
۶۶	۶-۲: نظریه ادراک حسی
۶۷	۶-۳: نظریه تبیین مافوق طبیعی
۶۸	۷: تقسیم‌بندی تجارب دینی
۶۸	۷-۱: تجارب تفسیری
۶۹	۷-۲: تجارب شبه‌حسی
۷۱	۷-۳: تجارب وحیانی
۷۱	۷-۴: تجارب احیاگر
۷۲	۷-۵: تجارب مینوی
۷۳	۷-۶: تجارب عرفانی
۷۵	۸: هسته مشترک، ذات‌گرایی و ساختارگرایی
۷۷	۸-۱: نظریه ذات‌گرایان
۸۰	۸-۲: ساختارگرایان
۸۳	۹: گوهر انکاری تجربه دینی
۸۸	فصل چهارم: وحی و تجربه دینی از نظر اقبال
۸۸	مقدمه
۸۸	۱: اقبال در سیر تاریخی بحث تجربه دینی
۹۱	۲: دلایل و عوامل گرایش اقبال به تجربه دینی
۹۴	۳: نسبت عقل و دین از نظر اقبال
۹۶	۴: معرفت‌شناسی اقبال
۹۷	۴-۱: منابع و ابزار معرفت
۹۷	۱: حس
۹۸	۲: عقل
۹۹	۳: شهود یا مکاشفه
۹۹	۴: وحی و الهام
۹۹	۵: تجربه دینی

۱۰۰	۲-۴: جایگاه و نقش حس و عقل در کسب معرفت
۱۰۰	الف) منشأ مفاهیم تصویری
۱۰۲	ب) منشأ مفاهیم تصدیقی
۱۰۵	۲-۴: منابع معرفت از نظر اقبال
۱۰۷	۵- مدل دین شناسی اقبال
۱۰۷	۶- تجربه دینی از نظر اقبال
۱۰۷	۶-۱- تعریف، حقیقت و ماهیت
۱۰۸	۶-۲- معرفت شناختی تجربه دینی
۱۱۰	۶-۳- اعتبار تجربه دینی
۱۱۰	۶-۴- ویژگی های تجربه دینی
۱۱۲	۶-۵- اقبال و توجیه حجیت تجارب دینی
۱۱۳	۱- محک های عقلی
۱۱۳	۲- محک های عملی
۱۱۴	۷- ذات گرایی اقبال
۱۱۶	۸- حقیقت وحی از نظر اقبال
۱۱۸	۹- ایمان و تجربه دینی
۱۱۹	۱۰- نقد تجربه دینی
۱۱۹	۱۱- خلاصه و مرور
۱۲۳	فصل پنجم: تحلیل، نقد و نظریه
۱۲۳	مقدمه
۱۲۶	بخش اول: نقد مبانی معرفت شناسی اقبال
۱۳۰	بخش دوم: حیثیت معرفت بخشی تجربه دینی
۱۳۰	مقدمه
۱۳۰	۱- چند نکته
۱۳۴	۲- بررسی جنبه معرفت شناختی تجربه دینی
۱۳۴	۱-۲- ادراک چیست و مقوم آن چه می باشد؟
۱۳۵	۲-۲- آیا می توان اجزاء سه گانه فوق را در تجربه های دینی یافت؟
۱۳۷	۲-۳- ساختارگرایی و معرفت بخشی تجربه دینی
۱۴۵	بخش سوم: نقد نگرش تجربی به وحی
۱۴۶	۱- پیامبری و عرفان
۱۵۰	۲- تمایز وحی و تجربه دینی
۱۵۷	۳- خلاصه و نتیجه
۱۶۰	منابع و مأخذ

فصل اول: کلیات

- تبیین مسأله

- تعریف واژگان کلیدی

- ضرورت تحقیق

- پیشینه تحقیق

- نوع، روش و قلمرو تحقیق

- سؤال‌های اصلی

- اهداف

- فرضیه‌ها

فصل اول: کلیات

۱. تبیین مسأله

”وحی“ در ادیان الهی، مفهومی اساسی است و بر همین اساس همواره مورد توجه اندیشمندان دینی و علاقه‌مندان به مسایل بنیادی و اعتقادی بوده است. از این رهگذر، نگرش‌های مختلفی در طول تاریخ نسبت به آن صورت گرفته است. یکی از جدیدترین و رایج‌ترین نگرش‌ها، نگرش تجربی به وحی است که در دو قرن اخیر در غرب و در میان اندیشمندان مسیحی مطرح شد؛ و بعدها گسترش فزاینده‌ای یافت؛ مرزهای جغرافیایی، فرهنگی و حتی دینی را شکست و بدین ترتیب وارد حوزه تفکر اسلامی و افکار روشن اندیشان مسلمان شد.

اول کسی که فکر تجربه دینی را در حوزه تفکر اسلامی طراحی کرد، محمد اقبال لاهوری، متفکر و اندیشمند پاکستانی است که سعی بر آن است تا آراء و اندیشه‌های وی در این مورد تبیین، تحلیل و نقد شود و نیز دیدگاه بدیل آن، بر پایه کتاب و سنت ارایه گردد.

۲. تعریف واژگان کلیدی

وحی: واژه ”وحی“ از واژگان پرکاربرد در میان عرب زبانان است و در قرآن کریم به معانی گوناگونی چون تدبیر تکوینی موجودات، هدایت غریزی حیوانات، الهام و القاء در قلب، اشاره، و ارتباط ویژه خداوند با پیامبران (وحی رسالی) به کار رفته است.^۱ مراد ما از وحی در این تحقیق همان معنی آخر آن در قرآن ”ارتباط رسالی“ است؛ معنایی که در میان اهل شریعت و دانشمندان علم کلام، عنوان معنای اصطلاحی پیدا کرده

^۱ محمد باقر حجتی، پژوهشی در تاریخ قرآن کریم، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۳ ش، صص ۲۰-۲۸.

و عبارت است از: "تفهیم اختصاصی از جانب خداوند به بنده برگزیده‌ای که مأموریت هدایت مردم را بر عهده دارد."

تجربه دینی همان‌طور که پیداست، واژه "تجربه دینی" مرکب از دو کلمه "تجربه" و "پسوند" دینی است. تجربه، دارای معانی متعدد و کاربردهای متفاوت عرفی، فلسفی، منطقی، عرفانی، و دینی می‌باشد. در کاربرد عرفی و فلسفی گاهی معنای "آزمودن" را تداعی می‌کند و گاهی نیز به معنای "احساس" می‌باشد که اولین مرحله از ادراک انسانی است. در اصطلاح منطق "مجربات" از بدیهیات ثانویه محسوب شده و عبارت‌اند از قضایایی که عقل در آن‌ها به واسطه تکرار مشاهده حسی، حکم تعیین می‌کند.

هیچ یک از اصطلاحات و اطلاقات فوق در مباحث عرفانی و دینی مورد نظر نمی‌باشد. واژه تجربه حتی در حوزه مباحث دینی و عرفانی هم کاربردهای متعددی دارد. برخی آن‌را با واژه‌های مرموزی که با جادو، سحر و غیب‌گویی همراه است، برابر می‌دانند. عده‌ای دیگر قایلند که این واژه بر شنیدن اصوات و دیدن مناظر دلالت می‌کند. همچنین برخی دیگر کاربرد وسیع‌تری برای این واژه در نظر گرفته‌اند و آن‌را به معنای هر حادثه‌ای که تبیین و توضیح آن مبهم یا دشوار باشد، می‌دانند. عده دیگری نیز کاربرد این واژه را در حالت خاصی از آگاهی منحصر می‌دانند که از طریق شیوه‌های خاص درون‌بینی بدست می‌آید.^۲ باید متذکر شد که هیچ‌یک از این معانی چهارگانه در ترکیب واژه "تجربه دینی" مورد نظر نیست.

واژه تجربه در این جا دارای معنای خاص است. هرد^۳ معتقد است که معنای اساسی این مفهوم که در بحث حاضر به کار می‌رود، نوعی "مواجهه"، یا "آگاهی بی‌واسطه است". نوعی رهیافت روحی، درونی، روانی، و گونه‌ای درگیری مستقیم با یک موضوع و واقعیت

۱. محمد رضا المظفر، المنطق قم: فیروزآبادی، (بی‌تا)، ص ۳۱۷ ابن سینا، الاشارات و التنبیها، تهران: دفتر نشر کتاب،

۱۴۰۳ ق، ص ۲۱۷ و منابع دیگر

۲. محمد تقی فعالی، "مفهوم شناخت تجربه دینی" پگاه حوزه، ش ۲۹، ص ۱۴۲۲ ق

۳. Heard.

است. تعریفی دیگر از آن دیوس^۱ است که می‌گوید: تجربه، یک رویداد نفسانی است که تقریباً زمان‌مند بوده و در معرض صاحب تجربه قرار می‌گیرد و او تا اندازه‌ای از آن آگاه است.^۲

آنچه از مجموع سخنان اندیشمندان معاصر به دست می‌آید این است که تجربه، مواجهه‌ای رو در رو و بودن در متن زنده^۳ یک واقعه است.

واژه دین: با نگاهی اجمالی به تعریف‌های موجود از دین و نقض و ابرام‌های پیرامون آن‌ها، در می‌یابیم که تعریف دین - اگر نگوییم محال است - بسیار دشوار است. فیلسوفان بزرگی چون شیخ الرییس و شیخ اشراق، محدودیت عقل بشری در دست یافتن به حدود حقیقی اشیاء را گوشزد کرده‌اند. این محدودیت در مورد تعریف دین دوچندان می‌شود. زیرا اولاً دین پدیده‌ای است پیچیده و دارای ابعاد متنوع. ثانیاً، مصادیق دین از تنوع و اختلاف زیادی برخوردارند تا جایی که عملاً نمی‌توان دو مصداق از دین را که از همه‌جهاث مشترک باشند کنار هم نشانند. ثالثاً مفهوم دین اساساً از مفاهیم ماهوی نیست تا بتوان تعریفی حقیقی و مشتمل بر جنس و فصل از آن ارایه داد. رابعاً از آن‌جا که رابطه انسان با دین، رابطه‌ای شدیداً عاطفی و احساسی است، ارایه تعریفی خالی از حب و بغض کاری بسیار دشوار است.

اما به هر حال، تعاریفی که از دین ارایه شده است به سه دسته عقل‌گرا، عاطفه‌گرا و عمل‌گرا قابل تقسیم‌اند، تعریف‌هایی که دین را نوعی "معرفت" یا "ایمان" به مجموعه‌ای از گزاره‌ها معرفی می‌کنند، تعریف‌های عقل‌گرا نامیده می‌شوند. نمونه‌ای از این تعاریف، تعریف هربرت اسپنسر است که می‌گوید: "دین اعتراف به این حقیقت است که کلیه موجودات تجلیات نیرویی هستند که فراتر از علم و معرفت ماست. دسته دوم، تعریف‌هایی هستند که بر بعد عاطفی و احساسی دین تأکید می‌ورزند. از جمله این تعریف‌ها می‌توان از تعریف شلایرماخر، بنیان‌گذار بحث تجربه دینی که دین را "احساس

۱. Davis.

۲. Davis. Frankel. The evidential force of religious Experience. p.p. ۱۹ - ۲۲.

۳. محمد تقی فعالی، مفهوم شناخت تجربه دینی، نگاه حوزه، ش ۲۹، ص ۱۴۲۲، ق، ص ۱۹.

و دلبستگی" یا "اتکاء به موجودی مطلق" می‌داند، نام برد: دسته سوم، دین را در عمل یا مجموعه اعمال خاصی منحصر می‌کنند. انسان شناسان معمولاً تعریفی عملی از دین ارائه می‌کنند.^۱

تجربه‌گرایان دینی و یا اندیشمندان صاحب نظر در بحث تجربه دینی، معمولاً در تعریف دین، بر بعد احساسی و عاطفی آن تکیه می‌کنند. مثلاً شلاپرماخر، دین را احساس و میل به بی‌نهایت تعریف می‌کند. ویلیام جیمز هم دین را این‌گونه تعریف می‌کند: "دین عبارت است از احساسات، اعمال و تجاربی که افراد به تنهایی و در پیشگاه خداوند می‌یابند."^۲

بنابراینچه در تعریف واژه‌های تجربه و دین گفته شد، تجربه دینی عبارت است از: "مواجهه‌ای قلبی و معرفتی شهودی و احساسی درونی به موجودی متعالی یا ماورای عالم ماده" به عبارتی دیگر: شهودی که تبیین طبیعی ندارد.^۳

در تعریفی جامع‌تر که همه انواع تجارب دینی را شامل شود و به نگرش خاصی از تجربه دینی محدود نشود، می‌توان گفت تجربه دینی یعنی "مواجهه‌ای درونی با امری قدسی".

۳. ضرورت تحقیق

بی تردید، پایه و قوام بعثت انبیاء و تمایز ادیان الهی از اندیشه‌های بشری، وحی است. وحی در بینش اسلامی ارتباط کلامی ویژه‌ای است میان خداوند و انسان‌های برگزیده‌ای به نام "پیامبر" که طی آن حقایق و معارفی که تأمین کننده سعادت دنیوی و اخروی انسان است، سرشت زبانی دارد و در لفافه الفاظ و عبارات پیچیده شده است، به پیامبر القا می‌شود. به بیان دیگر، خداوند از طریق نظام نشانه‌های زبانی رابطه معنایی و تفهیمی با انسان برقرار می‌کند. از دید یک مسلمان؛ لفظ، صوت، حروف و زبان قرآن، عین کلام

۱- ابو القاسم فنایی، درآمدی بر فلسفه دین و کلام جدید، قم: نشر اشراق، ۱۳۶۵، صص ۱۱۱-۱۰۷.

۲- جان هیک، فلسفه دین، ترجمه بهزاد سالکی، تهران: انتشارات بین المللی الهدی، ۱۳۶۶، ص ۱۵.

۳- عباس یزدانی، تجربه دینی، قم: زلال کوثر، ۱۳۸۱، ص ۱۷.

خداوند است:

اما در دوره‌های نوین، تفکری در حوزه دین شناسی و کلام جدید شکل گرفته است که در آن، تجربه دینی به‌عنوان تنها راه یا ابزار معرفت دینی معرفی شده؛ و بر آن است که دین، ریشه در تجربه دینی پیامبر دارد و وحی گونه‌ای تجربه دینی است. طرفداران این دیدگاه بر مواجهه پیامبر با خدا تاکید می‌ورزند و سرشت وحی را همین مواجهه می‌دانند. به عبارت دیگر، وحی در این دیدگاه به معنای القای پیامهایی به پیامبر از جانب خداوند نمی‌باشد بلکه به این معنا است که پیامبر مواجهه‌ای با خدا داشته و از این مواجهه تفسیری دارد. آنچه ما به‌عنوان "پیام وحی" می‌شناسیم - در واقع - تفسیر پیامبر و ترجمان او از تجربه‌اش می‌باشد. همچنین میان خدا و پیامبر جملاتی رد و بدل نشده، خود تجربه فارغ از زبان است. زبان صورتی است که پیامبر در قالب آن تفسیر خود را به دیگران انتقال می‌دهد.

چنین نگرشی به وحی و پیامبری، مخالف و متضاد با نگرشی است که قرآن و روایات ارائه می‌دهند. چه آنکه در نگرش قرآن و سنت، وحی، منشأ آسمانی و الهی دارد. در حالی که دیدگاه تجربه دینی - چنان که تبیین خواهد شد - خدایی بودن وحی را انکار می‌کند و آن را منبعت از حالات درونی پیامبر و تفسیر آن سفر درونی می‌داند.

با توجه به این که تجربه‌گرایی دینی و تحویل و تقلیل وحی الهی به تجربه انسانی از مباحث مطرح در حوزه دین شناسی و کلام جدید است و در دنیای اسلام، هنوز پاسخ روشنی به این مسأله داده نشده است، ضرورت تحقیق در این باب، جایگاه بایسته خودش را دارد.

آنچه ضرورت این تحقیق را بیشتر می‌کند، نفوذ یکسان انگاری وحی و تجربه دینی در بین نویسندگان مسلمان است. در این میان و از بین اندیشمندان مسلمان طرفدار تجربه‌گرایی دینی و یکسانی وحی و تجربه دینی، اقبال را بدان جهت بر گزیدیم که اولاً:

۱. علی رضا قائمی نیا، وحی و افعال گفتاری انجمن معارف اسلامی، ۱۳۸۱، ص ۴۶

۲. ر. ک: کیان، ۳۹، ۲۹: ۲۸ و کتاب های احیای فکری در اسلام و بسط تجربه نبوی

نخستین متفکر مسلمان است که از تجربه دینی سخن گفته است؛ و ثانیاً دیدگاه‌ها و نظریات وی در این زمینه تا کنون به تفصیل تبیین و نقد نشده است؛ جز آنکه برخی از نویسندگان به این که وی نیز تجربه‌گرا است و معتقد به یکسانی وحی و تجربه دینی می‌باشد، اشاره کرده‌اند. ثالثاً نظریات دیگر تجربه‌گرایان مسلمان در این عرصه تا حدودی متأثر از دیدگاه‌های او می‌باشد.

۰۴. پیشینه تحقیق

مکاشفه، شهود، و تجربه، سابقه‌ای دیرینه در تاریخ فکر بشر دارد و از نظرگاه تاریخی شاید نتوان مبثی برای آن پیدا کرد. اما بحث "تجربه دینی" به معنای امروزی آن، پدیده‌ای جدید است و به ظهور مدرنیته در غرب و درماندگی متفکران غربی در اثبات صدق گزاره‌های دینی و فلسفی از طریق عقل نظری و عملی بر می‌گردد.

پیدایش مدرنیته در غرب نقطه تحولی در مباحث دین شناسی به حساب می‌آید. این پدیده نو ظهور مؤلفه‌هایی داشت که با دین در تعارض بودند. عقل‌گرایی افراطی یکی از این مؤلفه‌ها بود؛ در عین اینکه علم تجربی و میکانیک نیوتن را مثل اعلا و الگوی تمام عیار معرفت می‌دانست. مدرنیته اساساً "تحویل‌گرا" (reductionist) بوده و ماهیت دین را به امور دیگری از قبیل اخلاق تحویل و تقلیل می‌داد.

بحث تجربه دینی در چنین اوضاع و احوالی پا به عرصه دین شناسی نهاد و شاید نخستین واکنش جدی متکلمان مسیحی نسبت به پدیده نو ظهور مدرنیته بود. بحث تجربه دینی با شلایر ماخر (۱۸۲۴ - ۱۷۶۸) آغاز شد. وی با تألیف دو کتاب "درباره دین" و "ایمان مسیحی" قلب و هسته دین را تجربه دانست و اعلام کرد که خدا یک تجربه است و نه یک فرضیه. وی اعلام داشت که گوهر دین، عقاید و مناسک دینی نیست بلکه احساس و امری قلبی است. عقاید و مناسک دینی پوسته دین است که متأثر از فرهنگ و اوضاع زمانه است.

این تفکر پس از او گسترش فزاینده‌ای یافت و دیری نپایید که در کانون مباحث فلسفه دین، روانشناسی دین و معرفت شناسی جای گرفت و با ظهور اندیشمندانی چون رودلف

آتو و ویلیام جیمز، این بحث دامنه بیشتری یافت و دیدگاه‌های متنوعی در حوزه‌ها و زمینه‌های متعدد مطرح شد تا به امروز که بحث تجربه دینی در حوزه‌های گوناگون دین‌پژوهی و در ابعاد مختلف، مورد بحث و فحص قرار می‌گیرد و از مباحث عمده در قلمرو دین‌شناسی به‌شمار می‌رود. نکته قابل توجه آنکه، هرچند همه اندیشمندان فوق‌الذکر منشأ و گوهر دین را احساس می‌دانند اما در باب ماهیت تجربه دینی اختلاف نظر دارند.

بحث تجربه دینی توسط اندیشمندانی چون اقبال لاهوری، در دوران معاصر، وارد حوزه تفکر اسلامی شد و هرچند در ابتدا خیلی مورد توجه قرار نگرفت، بعدها و خصوصاً در سال‌های اخیر در کشور ایران جایگاه وسیع خود را یافت. به اندازه‌ای که امروزه به‌عنوان یکی از مباحث مهم در عرصه دین‌پژوهی مطرح است و اندیشمندان زیادی در این عرصه قلم زده و هریک به سهم خود سعی در شناساندن ابعاد مسأله و نقد و نقض آن‌ها داشته‌اند؛ و از این رهگذر آثار ارزشمندی چه به صورت کتاب و یا مقالاتی در رسانه‌ها پدید آمده است. اقبال با آنکه آغازگر این بحث در حوزه تفکر اسلامی است و نظریات تجربه‌گرایان دینی در داخل تا حدودی متأثر از دیدگاه وی است، با این وجود، تحقیق درخور توجهی برای تبیین و تحلیل نظریات اقبال صورت نگرفته است. اقبال با آنکه در ایران ناشناخته نیست، این بعد از شخصیت فکری او مثل برخی دیگر از افکار وی قربانی شهرتش در سرودن اشعار فارسی و شخصیت ادبی‌اش شده است. بدین ترتیب درباره این بخش از افکار اقبال تحقیقی انجام نگرفته است جز آن که در برخی مقالات یا کتب، اشاره‌ی در حد اینکه اقبال هم تجربه‌گراست، شده است. حد اکثر می‌توان به برخی نقل قول‌ها از کتاب وی برخورد کرد که هیچ‌گونه تحلیلی را دربر ندارد.

۵. نوع، روش و قلمرو تحقیق

موضوع بحث در این تحقیق، نقد و بررسی دیدگاه اقبال در مورد وحی و تجربه دینی است. طبعاً نوع تحقیق بنیادی و روش گردآوری اطلاعات کتاب‌خانه‌ای است و با توجه به گستردگی دامنه موضوع، مسلماً به همه مباحث مطرح در این موضوع نخواهیم پرداخت؛

بلکه بحث ما سوگیری خاصی خواهد داشت. ابتدا نظری به نگرش‌های عمده در باب وحی در میان اندیشمندان مسلمان خواهیم انداخت و سپس به تبیین وحی از دیدگاه قرآن کریم و روایات معصومین (ع) خواهیم پرداخت. در فصلی دیگر، به تبیین دیدگاه تجربه دینی می‌پردازیم و بعد از آن به دیدگاه‌های اقبال به صورت مشروح پرداخته خواهد شد؛ در نهایت دسته بندی، مقایسه و نقد و نقض نظرات را پیش خواهیم گرفت.

ناگفته نماند که در باب وحی، مباحث متعددی چون حقیقت وحی، نگرش‌ها در باب وحی، امکان وحی، ضرورت وحی، فلسفه وحی و ... وجود دارد که از آن میان آنچه برای ما در این تحقیق اهمیت دارد، تبیین سرشت و ویژگی‌های وحی رسالی است. آن هم در محدوده آموزه‌های قرآن و روایات، که البته لازمه چنین امری مفهوم شناسی و بیان کاربردهای قرآنی و روایی وحی و هم‌چنین بیان معنی مقصود از آن در این تحقیق، نیز می‌باشد. در فصل مربوط به "تجربه دینی" نیز بحث ما سوگیری خاصی خواهد داشت و گونه و حیاتی تجربه دینی و مسایل و مباحث مرتبط با آن وجه همت اصلی فصل خواهد بود.

در فصل مربوط به دیدگاه اقبال، دیدگاه‌ها و نظریات اقبال در باره تجربه دینی و تجربه و حیاتی را تبیین خواهیم کرد و از میان آثار وی، کتاب "احیای فکری دینی در اسلام" منبع و مرجع اصلی گفته‌ها و گزارش‌های ما می‌باشد.

۶. سؤال‌های اصلی و فرعی

سؤال اصلی که در این تحقیق درصدد یافتن پاسخ برای آن هستیم، هم چنان که از عنوان تحقیق پیدا است، عبارت است از:

نسبت میان وحی و تجربه دینی از دیدگاه اقبال چیست؟

سؤالات فرعی:

(۱) حقیقت وحی چیست؟

(۲) تجربه دینی چیست؟

(۳) اقبال در باره وحی چه نظری دارد؟

- ۴) نظر وی درباره تجربه دینی چیست؟
۵) آیا وحی همان تجربه دینی است؟
۶) چه نقدهایی بر یکسان انگاری وحی و تجربه دینی از نظر اقبال وارد است؟

۷. اهداف تحقیق

- ۱) نگرش تجربی به دین و وحی، چنان که باید مورد نقد و تحقیق قرار نگرفته و هنوز پیامدهای چنین نگرشی به طور کامل تبیین نگشته است. در این تحقیق مبادرت به چنین کاری را وجهه همت خویش قرار می‌دهیم.
- ۲) به‌رغم این که نظریات تجربه‌گرایانه اقبال، جزو اولین نظریاتی است که در عالم اسلام مطرح شد و تا حدودی بر نگرش‌های تجربه‌گرایان مسلمان بعد از خودش تأثیر گذارده است، تحقیق جامع و کاملی تاکنون در مورد دیدگاه‌های وی صورت نگرفته و این تحقیق گامی است ابتدایی در این مسیر.
- ۳) سهم‌گیری در توسعه و تعمیق پژوهش‌های دینی در موضوعات کلامی و کسب آمادگی برای پاسخ‌گویی به شبهات که متوجه مبانی اعتقادی اسلام می‌شود، هدف دیگری است که در این تحقیق مورد نظر می‌باشد.

۸. فرضیه‌ها

- فرضیه‌های تحقیق عبارتند از:
- ۱) وحی منشأ آسمانی و الهی دارد و قابل تقلیل و تحویل به تجربه دینی صرف نیست.
- ۲) نگرش تجربی به دین در مسیحیت بر اساس ضرورت‌ها و مسائلی پدید آمد که در عالم اسلام جایگاهی ندارد.